Tartu XIX aastasajal ja XX-da alul.

Hans Kruus.

Sissejuhatus. Kõige uuemal ajal areneb Tartu ajalugu sama linnakasvamise tähe all, nagu see omane kogu Euroopa linnakultuurile XIX aastasajal. See protsess areneb mitmesuguse kiirusega eri-ajajärkudel, mitmeliigiliste tegurite mõjustusel. Kuigi see arenemine ajutiselt üle elab teatavaid kriise, on ta oma põhivoolus siiski püsiva tõusujoonega. See arenemine XIX aastasajal ja järgneva alul kuni Vene valitsuse lõpuni on sedavõrt orgaaniline, et otse raske on seda aega Tartu ajaloos jagada alamjärkudesse. Kui käesolev käsitlus siiski on jagatud kahte ossa, siis on see sündinud peaasjalikult ülevaate suuremaks selguseks. Piiriks mõlema osa vahel on võetud läinud sajandi 60-dad aastad. Just nende aastate valik vaherajaks on teatavas ulatuses ka objektiivselt põhjendatav. Sest kõige pealt sünnib sel ajajärgul olulisi muutusi linna kasvamistingimusis. Liivimaa küla, mis Tartu kasvamise peasalveks, elab 60-dail aastail suure pöörde läbi raharendi hoogsa sisseseadmise ja senise külakommunismi hävimise tagajärjel, mis sunnib tuhandeid inimesi oma senise kodukolde maha jätma ja uusi eluvõimalusi otsima linnas. Seda tulundusliku surve põhjustatud inimhulkade ümberpaigutamist toetab omalt poolt talurahva liiklemisvõimaluste õiguslikkude aluste avardamine, mis samal ajal maksma pandi. Rööbiti selle elamistingimuste muutumisega külas sünnib ka Tartus eneses, kust Põhja-Liivimaa talurahvas enesele uut kodu otsib, mõningaid muutusi, mis loovad uutele juurdetulijaile elatamisvõimalusi, nii head-halvad kui need ka on, millest lähemalt aga allpool. — Uute juurdetulnutega muutub ka linna rahvastiku rahvuslik ja sotsiaalne koosseis, kus olulisemaks nähtuseks eesti elemendi suurenemine. Ja see hakkab varssi ka rahvuspolitiliselt andma silmanähtavaid tagajärgi. Tekivad eesti seltsid ning ettevõtted. Saksluse hegemoonia jätkub küll, kuid eestlased on 70-dail aastail rahvuslikult vähemalt ellu ärganud, mis oli vajalikuks eelduseks eestluse võistlus- ja võitlusvõime kasvamisele järgnevail aastakümneil.

Kuna käesoleva kirjutise raamides on võimata Tartu kõige uuema aja elunähtuste arenemist käsitella vajaliku üksikasjalikkusega, mida tihti takistab vastavate andmete ja eeltööde puudus, siis tuleb mõningaid alasid hoopis kõrvale jätta, samuti ka üksikasju käsiteldavaist. Osalt parandab seda puudust rida kirjutisi selle koguteose üldosast, kus nii mõneski on esitatud omast alast kaugemalegi ulatuv ajalooline ülevaade. Siin aga tahame uuema aja Tartut vaadelda teatud ühiselulise tervikuna, selleks jälgida eeskätt linna kasvamise probleemi ja sellega ühenduses olevaid nähtusi, siis üldkultuuriliselt ja kui eesti rahvuskultuurilist keskust ning omavalitsuslikult, viimases suhtes alates Vene 1870. a. linnaseaduse

Tartu, lk. 120